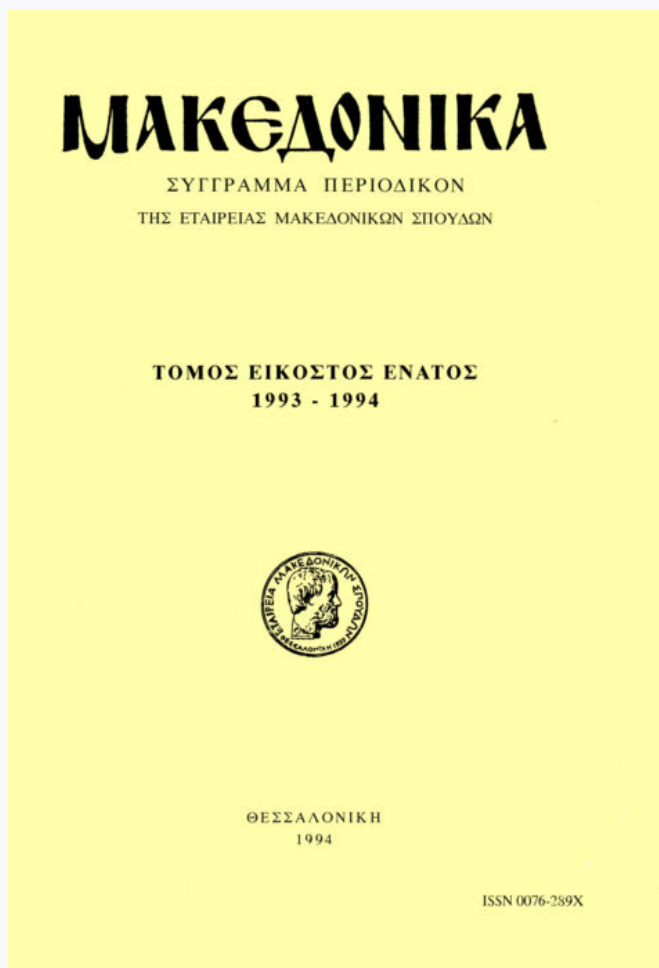

Μακεδονικά

Τόμ. 29, Αρ. 1 (1994)

Ιστορικές καταγραφές της πριγκίπισσας Dora d' Istria στα 1863 για τη Μακεδονία και την επανάσταση της στα 1821

Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.187](https://doi.org/10.12681/makedonika.187)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βακαλόπουλος Α. Ε. (1994). Ιστορικές καταγραφές της πριγκίπισσας Dora d' Istria στα 1863 για τη Μακεδονία και την επανάσταση της στα 1821. *Μακεδονικά*, 29(1), 1–15. <https://doi.org/10.12681/makedonika.187>

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑΣ DORA D'ISTRIA
ΣΤΑ 1863 ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ 1821

1. Σέ παλαιότερη μελέτη μου «Νέα ιστορικά στοιχεία για τις επαναστάσεις του 1821 και 1854 στη Μακεδονία», *ΕΕΦΣΠΘ* 1 (1956) 63-103 μιλώντας για τό δίτομο περιηγητικό έργο του άξιωματικού Β. Νικολαΐδη, *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire de voyages dans les provinces ottomanes avec cartes détaillées*, Paris 1859, τ. 1-2, από τό όποιο είχα άντλήσει όρισμένες πληροφορίες συλλεγμένες από τή νωπή άκόμη προφορική παράδοση για τήν Έπανάσταση του 1821 στη Μακεδονία, έγραψα (τ. 1, σ. 589, 596) ότι οί είδήσεις αυτές, γραμμένες άρκετά χρόνια μετά τά γεγονότα, δέν είναι βέβαια άπόλυτα άκριβείς, αλλά ύστερ' από τήν άσκηση άυστηρής κριτικής μποροϋν νά προσφέρουν στόν μελετητή τής Ιστορίας και τής Λαογραφίας όρισμένα συμπληρωματικά στοιχεία για τήν καλύτερη γνώση του τόπου και τών άνθρώπων κατά τήν έποχή εκείνη.

Στήν ίδια άκριβώς γνώμη κατέληξα διαβάζοντας τά όσα σχετικά —έστω και λίγα— γράφει από άκούσματα για τή Μακεδονία, πού δέν είχε τήν εύκαιρία και τή δυνατότητα ίσως νά τήν έπισκεφθεί, στό σχεδόν σύγχρονο μέ του Νικολαΐδη βιβλίο η Ρουμανίδα πριγκίπισσα Dora d'Istria στό έργο της *Excursions en Roumélie et en Morée*, Paris 1863, τ. 1, σ. 218-250.

Η προικισμένη μέ πολλά πνευματικά χαρίσματα, γνωστή στους φιλόλογους κύκλους τής Εϋρώπης μέ τό ψευδώνυμο Dora d'Istria, πριγκίπισσα Έλένη Γκίκα Κολτσώφ Μασάλσκη (1828-1868), άνεψιά του ήγεμόνα τής Βλαχίας Άλεξάνδρου Γκίκα (1834-1842), έλαβε εύρεία μόρφωση στήν αϋλή του¹ κατά βάση έλληνοκεντρική, μέ δάσκαλο τόν όνομαστό Έλληνα λόγιο Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλο, ό όποιος και θα επέδρασε άσφαλώς πολύ στήν άνάπτυξη σ' εκείνη θερμών φιλελληνικών αισθημάτων, πού διαποτίζουν τά έθνοϊστορικά βιβλία της, τά δημοσιευμένα μετά τή συμπλήρωση των σπουδών της στή Δυτική Εϋρώπη.

Στά φιλελληνικά της αισθήματα και στόν θαυμασμό της για τήν Έλληνική Έπανάσταση του 1821 όφείλεται και ή μεγάλη έπιθυμία της νά έπισκεφθεί και νά γνωρίσει από κοντά τή χώρα και τούς απογόνους τών άρχαίων

1. Για τήν άκτινοβολία τής ελληνικής παιδείας και του πολιτισμού στη Βλαχία και Μολδαβία πρίν από τήν Έπανάσταση του 1821 βλ. Άποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, Άθήναι 1973, τ. 4, σ. 247 κ.έ., ιδίως σσ. 276-280.

Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίστηκαν καί πάλι στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας μέ τίτλους ἡρώων, μέ φιλοδοξίες ν' ἀνανεώσουν τόν πολιτισμό τους, νά διαφεύσουν ἔτσι τῇ δυσμενῇ γιά τήν καταγωγή τους θεωρία τοῦ Fallmerayer, νά ἐκμηδενίσουν τους εἰρωνικούς ὑπαινιγμούς τοῦ About τοῦς διάχυτους στό βιβλίο του *La Grèce contemporaine* καί ν' ἀντικρούσουν φιλοτουρκικούς ἱσχυρισμούς στά ἔργα *Histoire de Turquie* του Lavallée, *La Turquie contemporaine* του Holland καί σέ ἄλλα ἀκόμη δημοσιεύματα πού τυπώθηκαν μετά τήν ἔκρηξη τοῦ Κρμαϊκοῦ πολέμου (1854-1856) στή Γαλλία καί Ἀγγλία. Ὅπως ἡ ἴδια γράφει στόν πρόλογο τοῦ δίτομου βιβλίου της, «μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 — αὐτή τοῦ 1789 τῆς Ἀνατολῆς — ἡ Ἑλλάδα δέν ἔπαψε ν' ἀπασχολεῖ τήν προσοχή τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀλλά ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει στόν τύπο της δύο τάσεις παραπολύ διαφορετικές. Οἱ μέν, ὅπως ὁ Γάλλος Rouquerville, χαιρέτιζαν μέ ἐνθουσιασμό τήν ἀναγέννηση τῆς πατρίδας τοῦ Σωκράτη καί τοῦ Πλάτωνα καί τῆς προφητεῖαν πῶς εὐτυχισμένη μοῖρα. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Τυρολέξος Fallmerayer, ἀμφισβητοῦσαν συστηματικά τοὺς τίτλους πού πρόβαλλε γιά νά τῇ συμπαθεῖ ὁ πολιτισμένος κόσμος καί προσπαθοῦσαν, μέ ὅλα τὰ μέσα πού διέθεταν, νά τήν κάνουν μισητή καί γελοία στά μάτια τῶν χριστιανικῶν λαῶν. Ὁ πόλεμος τῆς Κρμαϊας αὐξήσε φυσικά τόν ἀριθμό τῶν ἐχθρῶν πού εἶχαν ἦδη οἱ Ἕλληνες στή Δύση» (σ. Ι).

2. Ὁ σκοπός τοῦ ταξιδιοῦ τῆς Dora d'Istria στήν Ἑλλάδα ἦταν νά μελετήσει ἐπιτόπου τὰ διάφορα ἱστοριογραφικά προβλήματα πού παρουσίαζε καί ὄχι νά κάνει θεωρίες. «Ἐμψυχωμένη ἀπό ζωνηρή ἐπιθυμία, γράφει, νά εἶμαι ἀμερόληπτη, ἄκουσα τοὺς ἀνθρώπους ὄλων τῶν μερίδων, μελέτησα ὅλες τίς τάξεις καί ρώτησα μέ τήν ἴδια φροντίδα τόσο τοὺς γιδοβοσκούς τοῦ Παρνασσοῦ καί τοὺς βοσκούς τῆς Ἀρκαδίας, ὅσο καί τοὺς Φαναριώτες, τοὺς καθηγητές καί τοὺς θεολόγους τῆς Ἀθήνας. Ἐχῶ πάρεي μαζί μου ἀναμφίβολα μιὰ ἐντύπωση εὐνοϊκή γιά τήν Ἑλλάδα, ἀλλά νομίζω ὅτι μπορῶ νά πῶ ὅτι γιά τῇ μαρτυρία μου δέν χρησιμοποίησα κανένα τέχνασμα μέ σκοπό νά κάνω τοὺς ἀναγνώστες μου νά συμφωνήσουν μαζί μου» (σ. XI).

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στήν περιήγησή της αὐτή, πού κράτησε δύο μῆνες, ἀπὸ τίς 6/18 Ἰουλίου 1860 κ.έ., συνδοῦς της καί οὐσιαστικά ἀρχηγός τῆς ὁμάδας, πού κατεῦθνε τό δρομολόγιό της, πρέπει νά ἦταν, ὅπως θ' ἀποδείξω παρακάτω, ὁ ἴδιος ὁ παλιός της δάσκαλος Γ. Γ. Παπαδόπουλος, καθηγητής τότε τῶν Καλῶν Τεχνῶν καί μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (τ. 1 σ. 4). Ἡ παρουσία του θά διευκόλυνε πολὺ βέβαια, ἀπὸ ἱστορική καί λαογραφική ἄποψη, τήν πριγκίπισσα ὄχι μόνο κατὰ τήν ἐπίσκεψη καί διερεύνηση τῶν τόπων, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους θά περνοῦσαν, ἀλλά καί κατὰ τήν ἀμεση ἐπικοινωνία της μέ τοὺς χωρικούς καί τὰ προβλήματα τους. Ἀπὸ τὰ παραπάνω

φαίνεται ότι οι σχέσεις του παλιού δασκάλου με την εκλεκτή του μαθήτριά, καθώς και η άλληλεκτίμησή τους, ποτέ δεν διακόπηκαν, όπως θα φανεί από τα στοιχεία που θα μνημονεύσω αμέσως παρακάτω.

Μετά την περιγραφή του ταξιδιού της στην Πελοπόννησο, ύστερ' από όρισμένες παρατηρήσεις της για την ιδιουσυστασία του Κορινθιακού κόλπου και για τις χαρακτηριστικές διαφορές μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών, η προσοχή της στρέφεται προς τους συνταξιδιώτες και προπάντων σ' ένα «παλληκάρι» που είχε σκοπό να περάσει στη Μακεδονία. Τότε κάποιος άλλος από τους συντρόφους της, καταγόμενος από τη Μακεδονία, με πολλή ευγένεια, όπως γράφει, προθυμοποιήθηκε να της δώσει «ένδιαφέρουσες πληροφορίες» για την Έλληνική Έπανάσταση του 1821, για ένα γεγονός, του οποίου η ανάμνηση συντηρεί τα πατριωτικά αισθήματα των Ελλήνων και τό οποίο η ίδια θέλησε να τό ξαναζωντανέψει. Αυτές ακριβώς τις καταγραφές της, όσες μου φαίνονται αξιόλογες να σταχυολογηθούν, επιθυμώ να παραθέσω με την πρόθεση να διασώσω, κοντά στα τόσα άλλα γνωστά ιστορικά στοιχεία, και τα νέα, τα αξιόπιστα βέβαια, που συνέλεξε η Dora d'Istria.

Άλλα πρίν προχωρήσω στην ανάπτυξη του θέματός μου, είναι ανάγκη να διευκρινίσω την ταυτότητα του μη κατονομαζόμενου παραπάνω συντρόφου της από τη Μακεδονία, που με «ευγένεια της έδωσε ενδιαφέρουσες πληροφορίες» για την Έπανάσταση του '21 στη χώρα αυτή. Καί αυτός, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι άλλος από τον παλιό της δάσκαλο και σύντροφό της στο ταξίδι Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλο, γεννημένο στη Θεσσαλονίκη τό 1819, ό όποιος δεν θέλησε να γραφεί τό όνομά του για λόγους προσωπικούς, που θά είχαν ίσως σχέση και με την εθνική του δραστηριότητα στην ελεύθερη Ελλάδα. Ας σημειωθεί έδώ ότι, σύμφωνα με τη βιογραφία του, τη γραμμένη στη Μεγ. Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια, τ. ΙΘ', από τον ιστοριοδίφη Δ. Π. Πασχάλη, κατά τις σφαγές και άλλες τραγικές σκηνές που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη μεταξύ Μαΐου-Σεπτεμβρίου 1821, ό πατέρας του Γρηγ. Παπαδόπουλου βρήκε τον θάνατο, ενώ η μητέρα με τον ίδιο, ανήλικο τότε γιό της, κατέφυγε σέ κάποιον θείο στην Αίγυπτο, όπου και έμειναν ως τά 1829, όποτε και έγκαταστάθηκαν στην ελευθερωμένη πιά Ελλάδα, στην Ερμούπολη της Σύρου. Σέ ηλικία 16 χρονών, μετά τις γυμνασιακές του σπουδές εκεί, στάλθηκε από τον θείο του για ιατρικές σπουδές στο Παρίσι, αλλά δέν αισθανόταν κλίση προς αυτές, παρά μόνο προς τη φιλολογία. Απ' εκεί τον προσέλαβε ως ιδιαίτερο γραμματέα ό ηγεμόνας της Βλαχίας Άλέξ. Γκίκας, ό όποιος τό 1848 τον διόρισε καθηγητή στο λύκειο του Άγ. Σάββα στο Βουκουρέστι και ταυτόχρονα δάσκαλο της άνεψιάς του Ελένης. Ακολουθώντας έπειτα τον ηγεμόνα, μετά την πτώση του, στη Γερμανία έμεινε εκεί μερικά χρόνια και κατόπιν σταδιοδρόμησε στην Ελλάδα ως καθηγητής. Τό 1870 ως τμηματάρχης στο ύπουργείο έξωτερικών στάλθηκε στη Μακεδονία, για να οργανώσει

τά ἑλληνικά προξενεῖα καὶ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἀλλὰ στὰ 1873 ἀρρώστησε καὶ πέθανε στὴ γενέτειρά του Θεσσαλονίκη, δηλητηριασμένος, ἴσως, ὅπως διαδόθηκε, ἀπὸ πανσλαβιστές.

3. Ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος δὲν χάνει τὴν ἐπαφὴν του μὲ τὴν ἄλλοτε μαθήτριά του, ἡ ὁποία μετὰ τὴ συμπλήρωση τῶν σπουδῶν τῆς στή Δυτ. Εὐρώπῃ, ἀναπτύσσει ἐξαιρετικὴ φιλολογικὴ δραστηριότητα, ὥστε νὰ γίνεи εὐρύτερα γνωστὴ σ' αὐτὴν μὲ τὰ ἀλλεπάλληλα θρησκευτικοκοινωνικοῦ κυρίως περιεχομένου ἔργα που δημοσιεύει. Ἀπ' αὐτὰ ξεχωρίζει ὁ δάσκαλός τῆς τὸ τετράτομο *La Suisse allemande et l'ascension du Moench*, Paris 1856, πού μεταφράστηκε σὲ πολλές εὐρωπαϊκὲς γλώσσες καὶ σ' αὐτόν, ὕστερ' ἀπὸ μερικά χρόνια, ἀφιερώνει, μὲ δισέλιδη προσφώνηση τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ βιβλίου τῆς *Les femmes en Orient*, Zürich 1860, πού τὸ ἐκδίδει τὸ ἐπόμενο ἔτος στὴν Ἀθήνα ὁ Χρῆστος Α. Δούκας. Καὶ ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος, συγκινημένος καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνανεωμένη διήμνη συντροφία τῆς κατὰ τὴν περιήγησή τους στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Ρούμελη, τῆς ἀφιερώνει καὶ αὐτὸς 14 μεγάλες σελίδες, βιβλιοκρισίες καὶ βιογραφίες μαζί, στὸ περιοδικό *Πανδώρα* 15 (1864-1865) 113-127, μὲ τίς ὁποῖες κάνει εὐρύτερα γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ὄχι μόνον τὸ δίτομο ἔργο τῆς *Excursions en Roumélie et en Morée*, ἀλλὰ δίνει καὶ πλῆθος πληροφορίες γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα τῆς καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τῆς.

Εἰδικὰ γιὰ τίς χαρακτηριστικὲς ἀρχές πού κυριάρχησαν στὸν νοῦ τῆς Δώρας κατὰ τὴν περιήγησή τῆς στὴ Ρούμελη καὶ στὴν Πελοπόννησο γράφει ὁ Παπαδόπουλος τὰ παρακάτω στίς σελίδες 114-115, τὰ ὁποῖα ἀξίζει νὰ τὰ παραθέσουμε αὐτολεξεῖ, γιὰ νὰ κρίνουμε τὴ βαθιὰ ἐκτίμησή του γιὰ τὸ ἔργο τῆς:

«Ἡ πριγκίπισσα Μασσάλσκη, εἰλικρινῶς καὶ θερμῶς τὴν Ἑλλάδα ἀγαπῶσα, ἦλθεν ἐνταῦθα τῇ 12 Μαΐου 1860, ὅπως ἐκπληρῶσῃ παλαιὸν τινα καὶ ἐγκάρδιον πόθον αὐτῆς· διότι ἡ Ἑλλὰς εἶναι οὐ μόνον γῆ τῶν πατέρων αὐτῆς καὶ πνευματικὴ μητρόπολις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἣν πάντα τὰ ἐκλεκτὰ πνεύματα μετ' ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ προσερχόμενα ἐπιζητοῦσι τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ μέλλοντος· ἀλλ' εἶναι πρὸς τοῦτοις καὶ τὸ μέγα τῶν ἀγώνων τῆς Δώρας στάδιον· διότι ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ ὁρθοδοξία εἶναι τὰ δύο ζωτικώτατα τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀνατολικοῦ βίου στοιχεῖα, καθ' ὧν δεινῶς οἱ πολέμοι ἡμῖν ἀντιστρατεύονται. Διατρίψασα δὲ ἐν Ἀθήναις μέχρι τῆς 6 Ἰουλίου ἐπεσκέφθη τὴν Ἀττικὴν, τὴν Βοιωτίαν, τὴν Φωκίδα, τὴν Αἰτωλίαν, τὴν Ἀχαΐαν, τὴν Ἀρκαδίαν, τὴν Λακωνίαν καὶ τὴν Ἀργολίδα, συντελέσασα τὴν ἐπίπονον ταύτην περιήγησιν εἰς δύο περὶπου μῆνας. Ἀλλὰ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο μὴδ' ὅλως διατρίβουσα ἐν ταῖς πόλεσι καὶ μετὰ θαυμαστῆς ὄντως καρτερίας παντοειδεῖς ὑφισταμένη μό-

χθους, διὰ μέσου καταπληκτικῶν πολλᾶκις δυστοπιῶν, ἐπεσκέπτετο πᾶν ὃ,τι ἔκρινεν ἄξιον τῆς προσοχῆς αὐτῆς, πρὸ πάντων μετὰ τοῦ λαοῦ συγκοινωνοῦσα, εἰσερχομένη εἰς τὴν καλύβην τοῦ χωρικοῦ καὶ ἐξ οἰκείας ἀντιλήψεως τὰ κατ' αὐτὸν μανθάνουσα· ἀνευρίσκουσα τὰ λείψανα τοῦ ἀγῶνος καὶ παρ' αὐτοῦ πολλὰ αὐτοῦ ἐπείσοδια ἀποθησαυρίζουσα· ἀνερχομένη εἰς ἀποκρήμινους ἄκρας, ὅπως θαυμάσῃ καλὸν τι τοπίον, ἢ ὅπως εἰσδύσῃ εἰς τὰ καταγῶγια τῆς θρησκείας ὑπὲρ ἧς συνηγορεῖ, ἢ συνίδῃ τὸν μοναχόν, οὗ τὸ πνεῦμα κατακρίνει, ἐν αὐτοῖς τοῖς χαρακώμασιν αὐτοῦ. Εὐλόγως λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἐν τῇ Δύσει περὶ Ἑλλάδος γραψάντων ἠδυνήθη νὰ ἐξευρευνήσῃ ὅσα καὶ ὅπως ἡ Δώρα. Πρὸς τοῦτοις δὲ ὀξυτάτῃ κατὰ τὴν ἀντίληψιν οὐσα, ἐταστικωτάτῃ κατὰ τὴν παρατήρησιν καὶ βαθυτάτῃ κατὰ τὴν κρίσιν, εὗρε τὸ μυστήριον πλεῖστα ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ νὰ μάθῃ, πολλὰ μὲν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐν τῇ ζωῇ φύσει σπουδάζουσα, πολλὰ δὲ καὶ τῆς νεωτέρας βέλτιον ἐμβλέπουσα ἢ ἡμεῖς αὐτοί, ὥς ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν συνήθειαν, ἢ οἱ ξένοι, ὥς ἐστερημένοι τῶν ἀναγκαίων γνώσεων περὶ τῶν ἡμετέρων ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῆς γλώσσης, πρὸ πάντων δὲ ἐστερημένοι τῆς μεταξὺ λαοῦ καὶ συγγραφῆς συμπαθείας δι' ἧς μόνης δύναται ὁ περιηγούμενος νὰ εἰσδύσῃ εἰς αὐτὸ τὸ βάθος τῶν ἀντικειμένων τῆς παρατηρήσεως αὐτοῦ, οὐχὶ μόνον τὴν ἐθνολογικὴν ἡμῶν οὐσίαν συνεῖδεν ἡ Δώρα καὶ τὴν ἠθικὴν, κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν κατάστασιν ἔγνω, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν διοικητικὸν μηχανισμόν συνέλαβεν ἐπ' αὐτοφῶρῳ ὁσάκις ἡ κακῶς προσημῳόζετο, ἡ ἐκ κακοβουλίας προσέκοπε. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἄπορον, ἂν προεῖπε μετὰ τῶσαυτῆς ἀσφαλείας τὴν τότε παρ' ἡμῖν ἐπικειμένην μεταβολὴν τῶν καθεστώτων.

Ἐνεκα τῶν πλεονεκτημάτων τούτων οἱ ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρῳπῇ ὑπεδέξαντο τὸ πόνημα τοῦτο μετ' εὐφημιῶν· ὅθεν καὶ αὐτὴ ἡ ἐπίσημος τῆς Γαλλίας ἐφημερὶς *Moniteur* ἱκανὰ περὶ αὐτοῦ ἔγραψεν· ἡ γερμανικὴ ἐπιθεώρησις (*Revue Germanique*) παραβάλλει τὸ πόνημα τοῦτο τῆς Δώρας πρὸς τὸ τοῦ περικλεοῦς φιλέλληνος Θεωρίου περὶ Ἑλλάδος·...

... Ἄλλὰ μακρὸν ἤθελεν ἀποβῇ, ἂν ἀνεφέρομεν τὰ κυριώτατα τῶν ὧσαν ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρῳπῇ σοφοὶ ἄνδρες ἔγραψαν περὶ τοῦ προκειμένου βιβλίου· διότι, πλὴν τοῦ γαλλικοῦ, καὶ ὁ γερμανικὸς καὶ ὁ ἰταλικὸς τύπος πολλὰκις καὶ πολλαχῶς τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου ἐκοινοποίησαν.

Παρ' ἡμῖν δέ, ἂν καὶ ὁμαλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων δυσκόλως γίνονται καὶ διαδίδονται σπουδαῖα βιβλία, εὐχόμεθα νὰ ἴδωμεν ταχέως μεταφραζόμενον τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος. Ἐπειδὴ ὁμως ἄκρι τοῦδε οὐδὲ σημειώσιν τινα ὅπως οὖν περιεκτικὴν καὶ ἀκριβῆ περὶ αὐτοῦ ἀνέγνωμεν, ἐνταῦθα νομίζομεν, ὅτι ἐκπληροῦμεν ἐθνικόν τι καθήκον γράφοντες βραχεία τινα περὶ τῶν ἐν αὐτῷ.

Διὰ ταῦτα δικαίαν εὐγνωμοσύνην ὀφείλομεν τῇ Δώρᾳ, ἥτις ἀνθ' ἡμῶν τὸν καλὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ χριστιανῶν

ἀγωνίζεται· διότι ἡ φωνὴ αὐτῆς, ὡς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἐκπεμπομένη καὶ προσφυλὴς καὶ οἰκεία οὖσα τῇ Δύσει, εἶναι ἡμῖν μάλιστα λίαν συντελεστική καὶ ἀγαθοποιός».

4. Ὁ παλιὸς Μακεδὼνας καθηγητὴς τῆς Δώρας, ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος, καθὼς καὶ ἄλλοι πού γνώρισε κατὰ τὴν περιήγησή της εἶναι ἀσφαλῶς ἐκεῖνοι πού τῆς κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον νὰ δώσει στὸ βιβλίο της πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ σκλαβωμένη τότε Μακεδονία (εἶναι φανερό ὅτι δὲν τὴν ἐπισκέφθηκε ἡ ἴδια), εἰδικὰ γιὰ τὴ Δυτικὴ καὶ μέρος τῆς Κεντρικῆς, γιὰ τὴ Νάουσα². Ἀνατρέπει στὸ μακρινὸ παρελθὸν τῆς περιοχῆς, στὰ βυζαντινὰ χρόνια, ὁπότε στίς ὄχθες τοῦ Ἀξιοῦ (Βαρδαρίου) εἶχαν ἐγκατασταθεῖ, κατὰ μία ἀποψη, Πέρσες ἔποικοι καὶ βαθμιαῖα ἐκχριστιανιστεῖ (ἀναφέρεται καὶ ἐπισκοπὴ Βαρδαρίου), οἱ ὀνομαζόμενοι «Βαρδαριῶται», οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα τους κατὰ τὴν προέλαση τῶν μουσουλμάνων πρὸς Δ³. Ἐνδιαφέρεται ἡ Δώρα γιὰ τὴν κοντινὴ πρὸς τὸν Ἀξιὸ Νάουσα, τῆς ὁποίας ἡ ἀνταρσία καὶ ἡ τραγικὴ τύχη καὶ τοῦ πληθυσμοῦ της στίς 12 καὶ 13 Ἀπριλίου 1822 εἶχε συγκινήσει τὴν κοινὴ γνώμη. Ὡς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδας τους Ναουσαῖοι ἀγωνιστὲς κατεβαίνουν καὶ πολεμοῦν στὴ Νότια Ἑλλάδα. Καὶ συγκεκριμένα ὁ Νικ. Κασομούλης ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Δράμαλη στὴν Πελοπόννησο, Ναουσαῖοι ἐπὶ τρεῖς ὥρες πολεμοῦσαν μαζί του μὲ ἄλλους Ρουμελιώτες ἐναντίον τῶν Τούρκων στίς 21 Ἰουλίου / 2 Αὐγούστου 1822, μέρα Κυριακῇ, κυριέψαν τὴ θέσιν Προφ. Ἡλίας καὶ κινήσαν τοὺς ἀντιπάλους των ὥς τὸ Ἄργος⁴.

Στὴ Νάουσα, μετὰ τὴν καταστροφὴ της, εἶχαν ἐποικιστεῖ 40 τουρκικὲς οἰκογένειες, ὅπως μᾶς λέγει ἡ Δώρα⁵, οἱ ὁποῖες κυρίως πρέπει νὰ ἦταν Τουρκαλβανοὶ μεταφερμένοι ἀπὸ τὸ Λάλα τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐγκαταστημένοι στὸν κατὰ Βέροιας⁶. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821 οἱ Λαλιώτες, ἀποκλεισμένοι στὴν πατρίδα τους ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, ἀπελευθερώθηκαν μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γιουσούφ πασᾶ τῶν Σερρών, ὁ ὁποῖος ἔλυσε τὴν πολιορκία καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους τοὺς συνόδεψε ὡς τὴν Πάτρα⁷.

2. Dora d'Istria, *Excursions en Roumélie et en Morée*, τ. 1, σ. 219.

3. Γιὰ τὴν ἀμφιλεγόμενη ταυτότητα καὶ ἱστορία τῶν «Βαρδαριωτῶν» βλ. γνώμες Ν. Α. Βέη στὸ Ἑγκυκλ. Λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη, Κωνστ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τ. 2 (807-1204), σ. 124, ὅπου καὶ ἀπόψεις Στίλπ. Κυριακίδου καὶ Janin.

4. Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833, Ἀθήνα 1940, τ. 1, σσ. 233-236.

5. Dora d'Istria, ἑ.α., τ. 1, σ. 219.

6. Βλ. Ἰωάν. Κ. Βασιλαρόπουλου, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Β'. Ἀρχεῖον Βεροίας-Ναοῦσης, 1598-1886, Θεσσαλονίκη 1954, σσ. 319-320.

7. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση μουσουλμανικῶν οἰκογενειῶν στὴ Νάουσα καὶ μὲ τὰ διάφορα μετέπειτα προβλήματα πού ἀφοροῦσαν τὴν ἐπάνοδο τῶν Ναουσαίων κατοίκων στὴν πατρίδα τους βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτῃ τοῦ Γεωργ. Χ. Χιονίδη, «Ζητήματα ἰδιοκτησίας».

Ἡ Δώρα συγκρίνοντας τίς τουρκικές οἰκογένειες τῆς Νάουσας μέ τίς ἐλληνικές γράφει —κατά πληροφορίες βέβαια προερχόμενες ἀπό ἐντοπίους τῆς περιοχῆς— ὅτι οἱ πρῶτες ὑστεροῦσαν ὡς πρὸς τὰ φυσικά καί πνευματικά τους χαρίσματα, καθὼς καί ὡς πρὸς τὴ φιλεργία καί τὸν πατριωτισμὸ τους. Οἱ γυναῖκες μάλιστα συνδύαζαν ὁμορφιά καί χάρη καί θύμιζαν τὸν δωρικό τύπο τῆς κυνηγοῦ Ἀρτέμιδος. Οἱ κοπέλες φοιτοῦσαν στὸ δημοτικὸ σχολεῖο καί παντρεμένες βοηθοῦσαν τοὺς ἄντρες τους νὰ κάνουν γόνιμη καί καρποφόρα τὴν πεδιάδα ποὺ ἀπλώνεται ἐμπρὸς στὴν πόλη τους. Ἀπὸ τὰ ἀμπέλια, τὰ φυτεμένα στὶς πλαγιές τῶν λόφων τῆς ἔβγαζαν τὸ ὀνομαστό —ἀκόμη καί πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση— μαῦρο κρασί της. Καί τώρα, παρατηρεῖ ἡ Δώρα, τὰ κέρδη τοῦ Ναουσαίου εἶχαν αὐξηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐργοστασίων οἰνοποιίας, καθὼς καί ἀπὸ τὴ βιοτεχνία πιλημάτων, ἀπὸ τίς μπατανίες ποὺ τίς δοῦλεναν στὰ ὀρμητικὰ νερά τῆς Ἀράπιτσας καί τίς πουλοῦσαν στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα.

Κατόπιν ἡ Δώρα ἔρχεται στὴν περιγραφὴ τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν, ποὺ τὸ θαυμάζει καί τὸ παρομοιάζει μέ τὴν ἀρχαία *σπεράννη*. Ὁ δάσκαλός της καί ἀρχαιογνώστης Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος θὰ τῆς μίλησε ἀσφαλῶς καί γιὰ τὸν *πόλον* καί γιὰ τὸ χαμηλὸ πλατύγυρο καπέλο τῶν Μακεδόνων, γιὰ τὴν *καυσίαν*, ποὺ τοὺς προστάτευε ἀπὸ τίς φλογερές ἀκτίνες τοῦ ἡλίου καί ποὺ τὸ φοροῦσαν μέ περηφάνεια ἀκόμη καί στὰ χρόνια της, καθὼς καί γιὰ τὴ γνωστὴ λαϊκὴ ἐνδυμασία καί ὑπόδηση. Σπάνια ἔβλεπε κανεῖς ἄνδρα μέ εὐρωπαϊκὴ φορεσιά⁸.

5. Μιλώντας γιὰ τὴ Νάουσα καί τίς γυναῖκες της βρίσκει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία νὰ πλέξει μέσα στὴν ἀφήγησή της «χαριέστατον διήγημα περὶ ἡρώδους Ἑλληνίδος», ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Γρ. Γ. Παπαδόπουλος στὴ βιβλιοκριτικὴ του στὴν *Πανδώρα*.

Τὸ διήγημα δύο ἀδελφῶν, τῆς Ἀνθῆς 10 ἐτῶν καί τοῦ Στέργιου 15, τῶν ὁποίων ὁ πατέρας ἦταν φημισμένος ἀρματολὸς τοῦ Ὀλύμπου καί οἱ γονεῖς τους κατοικοῦσαν στὴ Νάουσα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, διήγημα ὅμως ποὺ δέν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα, μολονότι «τηρεῖ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀξίαν» καί ἀπεικονίζει τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν *τόπων* ὅπου διαδραματίζεται ἡ ὑπόθεση. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι ἀκριβεῖς καί αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἐξυπηρετεῖ ἡ ἐρευνά μου. Σχετικὰ μέ τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἱστορίας αὐτῆς γράφει καί ἡ ἴδια ἡ Δώρα: «Ἐπειδὴ ἡ Μακεδονία ἔμεινε ὑπὸ τὸν ζυγὸ τῶν μωαμεθανῶν, ὁ Ἕλληνας ποὺ μοῦ ἔδινε αὐτές τίς λεπτομέρειες μέ προειδοποίησε ὅτι εἶχε *ἰσχυροὺς λόγους* ν' ἀποσιωπήσει τὸ πραγματικὸ ὄνομα τῶν

φορολογίας καί διώξεις στὴ Νάουσα στὰ χρόνια 1870-1877», *Μακεδονικά* 19 (1979) 93-123.

8. Dora d'Istria, *ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 220-221.

κύριων προσώπων της διηγήσεώς του»⁹, έφρόσον μάλιστα αποκάλυπτε, κάπως έμμεσα, τήν ταυτότητα των νέων λέγοντας ότι τόν πατέρα τους τόν είχε σκοτώσει ὁ Ἀλή πασάς των Ἰωαννίνων, χωρίς όμως νά καθορίζει πῶς καί πότε έγινε αὐτό. Τό μόνο πού μᾶς ἀνακοινώνει ἡ Δώρα εἶναι ότι ὁ πατέρας των παιδιῶν ξεχώριζε ἀνάμεσα στούς ἄρματολούς τοῦ Ὀλύμπου γιά τήν ἀνδρεία καί τήν πείρα του¹⁰. Πάντως τό γεγονός τοῦ φόνου του πρέπει νά συνέβηκε μετά τό 1804, ἀφοῦ ὁ Ἀλή ἐπεκτείνει τήν κυριαρχία του στή Δυτική, σέ μέρος τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας καί καταλαμβάνει τή Νάουσα μέ ὄρους (1804), ὕστερ' ἀπό πολιορκία 4-5 μηνῶν. Ἡ ἀναταραχή αὐτή εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά καταφύγουν πολλοί κάτοικοι, κυρίως ἐμπορευόμενοι, πρὸς τήν Κεντρική Εὐρώπη καί πρὸς διάφορα μέρη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹¹. Πιό συγκεκριμένα, κατά τή διάρκεια τῆς σερβικῆς Ἐπαναστάσεως καί τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1806-1812), ἐπωφελοῦμενος ὁ Ἀλή ἀπό τήν ἀναταραχή καί νομίζοντας ότι δέν εἶχε τήν ἀνάγκη των ἄρματολῶν, εἶχε ἀρχίσει νά σκέπτεται πῶς νά τοὺς ὑποτάξει ἀπόλυτα καί νά τοὺς κάνει ὄργανά του ἢ πῶς νά τοὺς ἐξοντώσει¹². Σ' αὐτό τό χρονικό σημεῖο πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἡ ἐξόντωση τοῦ πατέρα των παιδιῶν, τά ὁποῖα ἀνέλαβε νά τά φροντίζει καί νά τά μεγαλώσει ἕνα συγγενικό τους πρόσωπο, ἀπό τά πιό ἄφοβα παλληκάρια τοῦ φημισμένου ἄρματολῶν τῆς περιοχῆς, τοῦ Γέρου Καρατάσου¹³. Μέσα στήν ἡρωική λοιπὸν ἀτμόσφαιρα των κλεφταρματολῶν καί των τραγουδιῶν τους ἀνατράφηκαν οἱ δύο νέοι. Φιλοδοξία τοῦ Στέργιου ἦταν ν' ἀρπάξει τό καριοφίλι καί νά μοιάσει τοὺς ὀνομαστοὺς καπετάνιους στήν ἀντρωσύνη τους. Καί τό ἀπέδειξε, ὅταν ὁ γιὸς ενός ἀγᾶ τῆς Νάουσας θέλησε ν' ἀπαγάγει τήν μικρή φίλη τους Μαλουσώ. Στὴ συμπολοκή πού ἀκολούθησε σκοτώθηκε ὁ θρασὺς ἀπαγωγέας, ἀλλὰ οἱ τρεῖς ἀναγκάστηκαν νά καταφύγουν στά βουνά καί τελικά νά βροῦν ἄσυλο στήν Καστοριά, στό σπίτι τοῦ γέρου Νικοδήμου, καθηγητῇ ἄλλοτε των ἑλληνικῶν στήν Κοζάνη. Ποιὸς λόγους κρύβεται πίσω ἀπὸ τό ὄνομα τοῦ Νικοδήμου (ἄσφαλῶς ψευδώνυμο), ἂν τό ἐπεισόδιο αὐτό εἶναι πραγματικό, στάθηκε ἀδύνατο νά τό ἀνακαλύψω, μολονότι ἀνέτρεξα στήν *Ἱστορία τῆς Κοζάνης* τοῦ Παν. Ν. Λιούφη, Ἀθῆναι 1924, στά «ἐκπαιδευτικά» του, σ. 226 κ.έ. Ὁ σεβαστὸς αὐτὸς δάσκαλος, κατά τήν ἀφήγηση τῆς Δώρας, ἀρκετεῖς φορές εἶχε ὑποστῇ τίς διώξεις των Τούρκων, γιατί δέν

9. Dora d'Istria, τ. 1, σ. 248, ὑπόσημ. 1.

10. *Ε.δ.*, τ. 1, σσ. 221-222.

11. Ἀποστ. Ε. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 466-474, ὅπου καί βιβλιογραφία.

12. Κ. Μ. Κούμα, *Ἱστορία των ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σσ. 548-549.

13. Γιά τόν λαμπρὸν αὐτὸν Μακεδόνα πρωταγωνιστὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας καί ἀνεξαρτησίας βλ. τήν ἐνδιαφέρουσα ἐρευνα τοῦ Γεωργίου Χ. Χιονίδη, «Σχεδιάγραμμα περὶ τοῦ Γερο-Καρατάσου καί τῆς οἰκογενείας του» *Μακεδονικά* 9(1969) 295-315· *Μαλουσώ* ἀντὶ *Μάριου*, ἄλλο χαϊδευτικό ὄνομα τοῦ *Μάριου*.

του συγχωροῦσαν τόν ἐνθουσιασμό, μέ τόν ὁποῖο μιλοῦσε στους νέους γιά τούς ἀρχαίους προγόνους του, γιά τόν Ὅμηρο, τόν Σοφοκλή καί τόν Πλάτωνα, γιά τούς Μαραθωνομάχους καί τούς Σαλαμινομάχους, καί, παρά τά ὅσα εἶχε ὑποφέρει, δέν παραπονιόταν ποτέ. Τοῦ ἦταν ἀρκετό ὅτι ξυπνοῦσε στους γύρω του ἀθάνατες ἀναμνήσεις καί ὅτι μαζί του γιά τόν ἴδιο σκοπό, γιά τήν ἐλευθερία, ἐργάζονταν ἀκούραστα καί ἀφιλοκερδῶς —σάν νέοι ἀπόστολοι τοῦ Εὐαγγελίου— στή Μ. Ἀσία καί στή Βαλκανική. Ὅλοι αὐτοί προφήτευαν ὅτι πλησίαζαν οἱ μεγάλες μέρες τῆς ἐλευθερίας¹⁴, ἥ, ὅπως ἔγραφε ὁ Κοραῆς σέ γράμμα του τήν 17 Μαΐου 1815 πρὸς τόν φίλο του Ι. Ρῶτα: «Δέν ἔμεινεν ἀμφιβολία ὅτι ἔφθασε καί τῶν Γραικῶν ὁ καλός καιρὸς καί ἔφθασε μέ τόσην ὁρμήν, ὥστε καμία δύναμις ἀνθρωπίνη δέν εἶναι πλέον ἱκανή νά τήν ὀπισθοποδήσῃ»¹⁵.

Στήν Καστοριά τά δύο ἀδελφία Ἀνθή καί Στέλιος φιλοξενήθηκαν καί χειραγωγήθηκαν ἀπὸ τόν Νικόδημο, ὁ ὁποῖος τούς δίδασκε τήν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, τούς γνῶρισε τή γραφικὴ πόλη καί τήν ὡραία λίμνη της, τήν Ὁρεστιάδα, τίς διάσπαρτες ἑλληνικὲς συνοικίες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες, δίπλα ἀπὸ τά νερά τῆς λίμνης, βρισκόταν ὁ Ἐβραιομαχαλάς, τὴ σπηλιά, τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας καί τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν περιηγήσεων μέσα στήν πόλη ὁ Νικόδημος τούς ὁδήγησε καί τούς παρουσίασε στὸν ἐπίσκοπο τῆς Καστοριάς Νεόφυτο, ποιμένα καί οὐσιαστικὰ πρόεδρο τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, στήν ὁποία ὑπάγονταν καί οἱ πολλοὶ πλούσιοι κάτοικοι, πού εἶχαν ἐμπορικὰ γραφεῖα στήν Λευψία, Βιέννη καί Ὁδησσό¹⁶. Ἡ μνεῖα τοῦ μητροπολίτη Νεόφυτου μέ παρακίνησε ν' ἀναζητήσῃ τά σχετικὰ του στοιχεῖα, ἃν ὑπῆρχαν. Καί πράγματι στὸ ἔργο του Παντελῆ Τσαμίση, *Ἡ Καστοριά καί τὰ μνημεῖα της*, Ἀθήναι 1949, μνημονεύεται ὁ Νεόφυτος ὡς 30ὸς μητροπολίτης της μεταξὺ 1799-1835 (σ. 68), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ ἓνα σημείωμα, στίς 7 Ὀκτωβρίου εἶχε ἐγκαινιάσει τόν ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στή μονή τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (σ. 70). Ὁ μητροπολίτης ρώτησε τούς νέους γιά τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὸ πασαλίκι τῆς Θεσσαλονίκης καί γιά τὸ ἄγριο καθεστῶς τοῦ πασᾶ της Μεχμέτ Ἑμίν, τοῦ γνωστοῦ μέ τὸ ἐπίθετο Ἑμποῦ Λουμποῦτ (ροπαλοφόρος).

Ἔτσι περνοῦσαν τίς μέρες τους οἱ δύο νέοι, ὁ Στέργιος διαβάζοντας ξανά καί ξανά τὴν ἱστορία της ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τρεφόμενος μέ ὄνειρα γιά τὴν ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τὰ παλληκάρια πού θά κατέβαιναν ἀπὸ τὰ βουνὰ καί ἀπὸ τούς ναυτικούς τῆς Ὑδρας, ἐνῶ ἡ Ἀνθή, συμμεριζόταν, βέβαια, τὰ πατριωτικὰ τοῦ ἀδελφοῦ της αἰσθήματα, ἀλλὰ περισσότερο γοητευό-

14. Dora d'Istria, *ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 225-228.

15. Διον. Θερεσιανού, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τεργέστη 1890, τ. 3, σσ. 1-2.

16. Dora d'Istria, *ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 225-227.

ταν από τή «φυλλάδα τοῦ Μεγ' Ἀλέξανδρου» καί τοὺς βίους τῶν μαρτύρων καί ἁγίων τῆς ὀρθοδοξίας¹⁷. Τότε ἓνα ξαφνικό περιστατικό ἔδωσε νέα ἐξέλιξη στὴ ζωὴ τους.

6. Στὰ 1820 ἓνας ἀπεσταλμένος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἔφτασε στὴν Κατοριά καί ἔσπευσε νά μῆσει τὸν Νικόδημο στὰ μυστικά της, θέλοντας νά ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στοὺς παλιούς μαθητές του. Ἔτσι ὁ Νικόδημος μύησε τὸν Στέργιο στὴ Φιλική καί τοῦ ἔδωσε κάποιον βαθμό. Κατόπιν σέ κάποιον ταξίδι τους στὴ Βλαχο-Κλεισουρά γιὰ τὴ διάδοση τῆς Ἑταιρείας μύησε καί τὴν ἀδελφή του, χρησιμοποιώντας γιὰ νά τὴν πείσει καί τίς μυστικιστικές ρήσεις τοῦ Ἀγαθαγγέλου¹⁸. Μιλώντας γιὰ τὸ ταξίδι τους αὐτὸ ἡ Δώρα ὁ Ιστρία ἀναφέρεται γενικά στοὺς Βλάχους τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, δηλαδή τῶν Καλαριτῶν, τοῦ Μετσόβου καί τοῦ Ἀσπροποτάμου. Σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται καί οἱ κάτοικοι τοῦ Περιβολίου, τῆς Ἀβδέλλας, τῆς Σαμαρίνας, τῆς Βοσκόπολης ἢ Μοσχόπολης καί τῶν ἐξαρτημένων ἀπ' αὐτὰ τὰ κέντρα χωριῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπολογίζονται σέ 15.000¹⁹. Καί ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη ξεκίνησαν κατὰ τὸν 15ο αἰ. ἐκεῖνοι πού ἔκτισαν τὴ Βλαχο-Κλεισουρά ἐπάνω στὶς ψηλές θέσεις τῆς Σαρακίνας²⁰.

Οἱ γεωγραφικὲς συνθῆκες, ἡ ἀποκέντρωση καί ἀπομόνωσή τους στὶς ὄρεινες περιοχές, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας καί ὁ μικρὸς φόρος πού πλήρωναν στὴ βασιδὲ σουλτάνα τοὺς εἶχαν εὐνοήσει νά γνωρίσουν ὥς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλὴ πασᾶ μεγάλη οἰκονομικὴ ἀκμὴ χάρις στοῦ ἐμπορίου κυρίως τῶν μάλινων εἰδῶν μέ τὴ Δύση (Τεργέστη, Λιβόρνο, Γένουα, Βενετία, Ἀνκόνα, Μεσσήνη, Γάδαιρα καί ἄλλες παράλιες πόλεις). Εἰδικὰ ἡ Γαλλία ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ' (1638-1715) διατηροῦσε μιά ἀποθήκη (entrepôt) στοῦ Μέτσοβο, γιὰ ν' ἀγοράζει τὸ κατσιακίσιον τρίχωμα καί τὸ μαλλὶ τῶν προβάτων²¹. «Τὸ ἐμπόριο», γράφει ἡ Δώρα, «τοὺς μετέδωσε τὸ πνεῦμα τῆς τάξεως καί τῆς ἐργασίας, πού τὸ διαπίστωνε κανεὶς καί στὶς φτωχότερες ἀκόμη τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτές, ἐπεὶ δὲν εἶχαν κεφάλαια, προτιμοῦσαν ἀπὸ κάθε ἄλλη βιοτεχνία τὴν πιὸ ἐπικερδὴ σ' αὐτές τίς περιοχές, τὴ φιλοτέχνηση κοσμημάτων, καθὼς καί χρυσῶν καί ἀργυρῶν σκευῶν. Τὸν χειμῶνα, πού τοὺς ἀπομόνωνε στὶς ἐστίες

17. Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σσ. 229-232.

18. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 232-233.

19. Πρόκειται γιὰ ἀπογόνους ἐκλατινισμένων Ἑλλήνων τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καί ὄχι Δακῶν, ὅπως δέχεται ἡ Ρουμανίδα Δώρα, σπηριζόμενη καί στοῦ ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοαποκαλοῦνται Ἀρομόνοι, ἐκτός ἀπὸ τὰ διάφορα ἄλλα ἐπίθετα, πού τοὺς δίνουν κατὰ τόπους, Καμπίσιοι, Καραγκούληδες ἢ Καραγκούνηδες στὴ Θεσσαλία, Πιστικοὶ στὴν Ἀκαρνανία καί Κολιμάνοι (Colbans) στὴ Μακεδονία (Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σ. 236). Πολλοί, ὅπως καί ἡ Δώρα, συγχέουν τοὺς Καραγκούνηδες μέ τοὺς Βλάχους.

20. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 236-237.

21. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 233-234.

τους, επιδίδονταν μέ νέα ζέση σέ άλλες ασχολίες: ἔκλωθαν τό μαλλί, κατασκεύαζαν τά χοντρά ύφάσματα γιά κάπες τῶν Ἀλβανῶν καί τῶν Δαλματῶν ναυτικῶν, διηγοῦνταν ἱστορίες, στίς ὁποῖες οἱ μάγισσες τῆς Θεσσαλίας ἔπαιζαν ἓνα πένθιμο ρόλο, ἔψαλλαν ὅλοι μαζί ὕμνους στήν Παναγία καί μιλοῦσαν γιά τοὺς συμπατριῶτες τους φτωχοὺς βοσκούς, ποῦ, λιγότερο εὐτυχημένοι, ἀντιμετώπιζαν τίς κακοκαιρίες τῆς ἐποχῆς στίς παγωμένες κατασκηνώσεις τους».

Οἱ δραστηριότητες αὐτές τῶν κατοίκων εἶχαν εὐεργετική ἐπίδραση ὄχι μόνο στήν οἰκονομική, ἀλλά καί στήν πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ τόπου. Ἔτσι στίς βιβλιοθήκες τῶν πόλεων καί κωμοπόλεων ἔβρισκε κανεῖς τά κλασικά ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀλλά καί τά ὀνομαστά τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἰταλίας²².

Ἀπό τήν ἐπικράτηση ὅμως καί ἀπόλυτη ἐπιβολή τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν γιῶν του στή Θεσσαλία καί γενικά στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας (1809-1812) παρατηρεῖται μια προϋῶσα οἰκονομική καί πολιτική παρακμή. Ἀπό τήν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ Βλάχοι τῶν Καλαριτῶν, τοῦ Μετσόβου καί τοῦ Ἀσπροποτάμου ἄρχισαν νά χάνουν τήν εὐημερία τους καί πολλοί τότε, κυρίως ἐμπορευόμενοι, ἄρχισαν νά ἐγκαταλείπουν τίς πατρίδες τους καί νά ἐγκαθίστανται μόνιμα στό ἐξωτερικό, ὅσοι συνεργάζονταν μέ τὴν Γερμανία, ἐνῶ ἄλλοι ὡς κτίστες ἔφευγαν στήν Κωνσταντινούπολη²³.

Ἡ ἀναταραχὴ αὐτὴ ἐπιταχύνεται μετὰ τήν ἐξόντωση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καί τήν ἔναρξή τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης στήν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ὁ μεγαλύτερος σταθμὸς τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς. Ἡ Δώρα ἀναφέρει ὅτι τότε ξεσηκώθηκε στὴ Δυτ. Μακεδονία καί ἡ Σέλιτσα (σημερινὴ Ἐράτυρα), μνημονεύεται ρητά, καί ὅτι πολεμιστὲς τῆς κατέβηκαν στὴ Χαλκιδική, γιά νά πολεμήσουν μέ τοὺς συμπατριῶτες τους. Τὴ φοβερὴ κατάσταση, ποῦ δημιουργήθηκε τότε στήν περιοχή τῆς Σέλιτσας γιά χρόνια, τὴν ἀφηγεῖται εὐγλωττα μιά «ἐνθύμησις» στό ἐξώφυλλο Μηναίου, ἔκδ. Βενετίας 1625, τῆς μονῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Φλαμουριάς.

«1820 φεβρουαρίου 6: ἔδω σιμαινομαι τον χαλάσμων του μερχούμαι Αλήπασα / και μαιταιπέτα ἐσίκωσεν ὁ Μωρεας καιφαλη και ἐσινάχηταν ασκαίρια μαγάλα / καί ἔχαλασαν τὴν Νάγωστα καί σλαβουσαν / τους χηλιαδης και ἡμῆς δοκήμασμαι / τόσα βασανα καί κενδίνος ἀπο τα στράτεματα καί τὸ περισσῶρων ἀπο τους γεγη/δης και επιραν τόσω βίον ἀπο το μοναστήρι τῆς ἀγίας Παρασκαιβης εγωμαινευοντός ὁ πανοσιότατός κηρ Κηπρίανος ἀπο Κήπρο και ἤχεν ἐκξανακαινίσι το μα/ναστηριον ἐκ θεμελήου

22. Dora d'Istria, ἑ.ἀ., τ. 1, σσ. 230-235. Λεπτομέρειες γιά τὴν οἰκονομική καί πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνισμοῦ στίς παραπάνω περιοχὲς βλ. στοῦ Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1973, τ. 4, σ. 161 κ.ἑ.

23. Βλ. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, τ. 4, σσ. 694-696, 728 κ.ἑ.

καί ἔπισιν καί το ξαναεύχασιν ἔος φενηται την σίμερον / και τοσα τραβιξα-
μαι ὅπου μας ἔδηναν καί δαρμούς ἐδοκημασσαι καί τζερεμεν ἔδοσσαι καί
φηλαγαмай τα ορμάνια ἔοσαν να περάσον τα ασκέργια καί / ὁ θεός να μας
γλετόσι ἔος το ταίλος και να δόσι ὁ θεός νισαφ την Τορκία»²⁴.

Ὁ Ἀθαν. Γιομπλάκης, πού ἀντιγράφει πανομοιότυπα τήν «ἐνθύμησιν»
στή μελέτη του «Οἱ χαλασμοί τῆς Σελίτσης», παρατηρεῖ σωστά, ὅτι ὑπάρχει
σφάλμα στή χρονολογία τοῦ χρονικοῦ, χωρίς ὁμως νά τό ἐντοπίζει. Ἡ ἐσφαλ-
μένη χρονολογία ἀναφέρεται μόνο στό ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλῆ πασᾶ,
δηλαδή στά 1822, ἐνῶ τό κείμενο τῆς «ἐνθυμήσεως» μέ τό ν' ἀναφέρεται στόν
«χαλασμό» τῆς Σέλιτσας καί στά γεγονότα πού ἀκολοῦθησαν ἀργότερα,
πρέπει νά γράφτηκε μετά τήν καταστροφή τῆς Νάουσας (13 Ἀπριλίου 1822)
καί ἀρκετά χρόνια μετά τή λεηλασία καί τήν καταστροφή τῆς μονῆς τῆς
Ἀγίας Παρασκευῆς καί τό ξανακτίσιμό της ἀπό τόν ἡγουμενεύοντα κύρ Κυ-
πριανόν. Δηλαδή ἡ παραπάνω «ἐνθύμησις» εἶναι τό σύντομο ἱστορικό τῆς
Σέλιτσας ἀπό τόν θάνατο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ὡς τό τέλος περίπου τῆς Ἑλληνικῆς
Ἐπαναστάσεως. Σ' αὐτήν ἔλαβαν μέρος Σελιτσιῶτες, πού ἀναφέρονται νά
πολέμησαν στή Σιάτιστα καί στή Νάουσα²⁵, ἀλλά καί νά ὑπέφεραν τά πάν-
δεινα ἀργότερα ἀπό τίς διώξεις, τοὺς βασανισμούς καί τήν τρομοκρατία τῶν
Τούρκων, ὅπως καταγράφεται σέ ἀνορθόγραφη «ἐνθύμηση» τοῦ 1824 τοῦ
Σελιτσιώτη Ζήση Τσοντσούλα: «ἐτρομαξέμεν νά σόσομεν τόν στέργιον τζήκαν
ἀπό τό ξύλον τοῦ μπουλούμπαςι ὅπου δέν ἐφάνεροςεν τοὺς 5 σελιτζιώτες
ὅπου χάθηκαν στον χαλασμόν τῆς νιάουστας καί τοὺς 14 χοργιανους ὅπου
ἦτον μέ ἀρχιγόν τόν γιάννιν παπαναστάσιν εἰς τόν σιατιστινόν λιόλιο νιό-
πλιο ἀπό τοὺς 1821 χρόνους καί δέν ἤξεύρομεν ἄν ζοῦν καί ποῦ ἐβρίσκονται·
διὰ τό κίνημα πολὰ χαράτζια ἐπλήροσάμεν καί οἱ χοργιανὴ πολὰ ἐτρά-
βηξαν»²⁶.

Καί ὡς πρὸς τό θέμα τῆς συμμετοχῆς τῶν Σελιτσιωτῶν στόν Ἀγώνα τοῦ
1821 ἔρχεται συνεπικουρος ἡ Δώρα d'Istria, ἡ ὁποία μνημονεύει ὅτι πολλοί
νέοι τῆς Σέλιτσας, ἀγανακτισμένοι ἀπό τὰ δεινὰ πού ὑπέφεραν, ἀκολοῦθη-
σαν τήν Ἀνθὴ ὡς ἀρχηγό καί πηγαίνοντας —μέσα ἀπὸ χίλιους κινδύνους—
πρὸς τὴ Χαλκιδική, νίκησαν δύο φορές ἀποσπάσματα Τούρκων²⁷. Ἐδῶ, νο-
μίζω, σφάλλει ἡ Δώρα μιλώντας γιὰ δύο νίκες τῶν Σελιτσιωτῶν πρὶν φθά-
σουν ἀκόμη στή Χαλκιδική. Πράγματι σημειώθηκαν δύο νίκες —γενικά ὁμως
τῶν Ἑλλήνων— ἐναντίον τοῦ Ἀχμέτ μπέη, ἀλλὰ μετὰ τήν ἀφιξη καί τήν

24. Βλ. Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη, *Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς Δυτ. Μακεδονίας χρόνων τουρκο-
κρατίας*, Πτολεμαῖς 1940, σσ. 31-32.

25. Βλ. Ἀθαν. Γιομπλάκη, «Οἱ χαλασμοί τῆς Σελίτσης», *Μακεδονικά* 8 (1968)82-83· τοῦ
αὐτοῦ, *Ἡ Ἐράτιρα*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 123, ὅπου λεπτομέρειες.

26. Γρηγ. Βέλκου, «Ἀνέκδοτα χειρόγραφα», *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 1978, σ. 285.

27. Dora d'Istria, *ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 242-243.

όχρυσή τους στόν Ίσθμό της Κασσάνδρας, όπου είχαν πάρει θέσεις και οι Σελιτσιώτες μαζί με τούς άλλους Έλληνες που τούς διοικούσαν ο Γιαννιός Χατζηχριστοδούλου, πρόκριτος της Κασσάνδρας, και ο Όλύμπιος Διαμαντής²⁸. Όπως γράφει η πριγκίπισσα, τίς πληροφορίες της τίς αρύθηκε ή ίδια πολλά χρόνια μετά τά γεγονότα εκείνα από τόν απρόμητο μοναχό Άγαθάγγελο που ζούσε ακόμη. Αὐτός είχε φέρει στό στενό από τό μοναστήρι της Σιμωνόπετρας δύο κανόνια, γιά ν' ἀμυνθοῦν. Τή χρήση τῶν κανονιῶν τή δίδαξε στούς Έλληνες ἕνας Σέρβος ἀξιωματικός, που ἔτυχε νά βρίσκεται στό "Άγιον Όρος γιά προσκύνημα. Μαζί με τούς συμπολεμιστές είχαν συμπαρταχθεῖ 700 μοναχοί καί ομάδες γυναικῶν μέ ἐπικεφαλῇ τήν Άνθή, οἱ ὁποῖες, ὅταν βομβάρδιζαν οἱ Τούρκοι, ἔτρεχαν πρὸς τούς στόχους μέ κουβάδες νεροῦ καί ἔσβηναν τίς φωτιές. Εἶναι ὁμως ἀκριβή τά στοιχεῖα αὐτά, που γιά πρώτη φορά μνημονεύονται ἐδῶ;

Στίς τάξεις τῶν Ἑλλήνων δέν ἐπικρατοῦσε τό κατάλληλο κλίμα, γιατί τό ἠθικό της τό είχαν ὑποσκάψει οἱ προοριβές τῶν ἀρχηγῶν τους Γιαννιοῦ καί Δημ. Οἰκονόμου, ταμῖα τοῦ Έμ. Παπα, που ἀλληλομισοῦνταν μέ ἀποτέλεσμα νά εἰσδύσουν οἱ Τούρκοι στήν Κασσάνδρα καί ν' ἀκολουθήσουν οἱ γυνωστές σφαγές καί κακουργίες τους²⁹.

"Όσοι γλύτωσαν, κατέφυγαν μέ τά καΐκια, που παρέπλεαν, στή Σκόπελο καί μαζί με αὐτούς ἡ Άνθῆ καί ὁ Στέργιος. Έκεῖ είχαν βρεῖ νωρίτερα τή σωτηρία τους οἱ Θεσσαλοὶ λόγιοι Άνθιμος Γαζῆς (1758-1828) καί Γρηγόριος Κωνσταντᾶς (1793-1844) ἀπό τίς Μηλιές της Θεσσαλομαγνησίας, καθὼς καί ὁ γνωστός τῶν νέων μοναχός Άγαθάγγελος. Δέν εἶναι ὁμως ἀκριβές ὅτι οἱ Μακεδόνες καί οἱ Θεσσαλοὶ πρόσφυγες πολεμώντας μέ τούς Νοτιοελλαδίτες συντρόφους τῶν Μαυρομιχάλη, Άγγελο καί Ταμπακόπουλο κατόρθωσαν νά καταλάβουν τήν Κάρυστο³⁰. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἐκστρατεία τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον της Καρύστου κατέληξε σέ ἀποτυχία καί κατά τή διάρκεια αὐτῆς βρῆκε τόν θάνατο στίς 12 Ἰανουαρίου 1823 ὁ ἀρχηγός της Ἡλίας Μαυρομιχάλης, ἡ πιὸ ἥρωική μορφή τῶν Μαυρομιχαλαίων, ὁ πρωταγωνιστής της πρώτης νικηφόρας μάχης τῶν Ἑλλήνων στό Βαλτέτσι (12-13 Μαΐου 1821), μάχης που ἔκρινε τόν πόλεμο στήν Πελοπόννησο³¹.

Ός πρὸς τήν ταυτότητα τῶν ἀναφερομένων Μακεδόνων συντρόφων τοῦ

28. Ἰωάν. Κ. Βασδραβέλλη, *Οἱ Μακεδόνες κατά τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, ἔκδ. 3η, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 140.

29. Γιά τήν κατάσταση καί γιά τά γεγονότα, ὅπως ἀκριβῶς ἐξελίχτηκαν μέ βάση ἀφηγήσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων καί ἐγγράφων, ὅχι ἀπλῶν παρωχημένων ἀναμνήσεων, ἃς διαθέσει κανεῖς τά σχετικά κεφάλαια τοῦ βιβλίου μου *Ίστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 5, σσ. 476-479, 484-485, 691-693, ὅπου καί πλοῦσια βιβλιογραφία.

30. Dora, *ἔ.δ.*, τ. 1, σσ. 245-246.

31. Ι. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον περὶ της Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήναι 1860, τ. 3, σσ. 278-281.

Μαυρομιχάλη, Ἀγγέλου καί Ταμπακοπούλου, ἔχουμε νά παρατηρήσουμε τά ἑξῆς: Καί τά δύο ὀνόματα εἶναι πραγματικά, ἱστορικά πρόσωπα. Ὁ Ἀγγελος, ἀκριβέστερα Ἀγγελος Βασιλικοῦ, εἶναι ἀπό τοὺς ἀρχηγούς ἐκείνους τῶν Μακεδόνων, πού μαζί μέ τόν καπετάν Χάφα πολεμώντας μετὰ τήν ἐξέγερσή τους ἔφτασαν ὡς ἔξω ἀπό τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης καί πού μέ τό γράμμα του τῆς 4 Ἰουνίου 1821 πρὸς τόν Ἑμμι. Παπά πρόσμενε «τόν καλόν ἐρχομόν του». Στό ἴδιο γράμμα του ὁ Ἀγγελος καταγγέλλε τόν Γιαννιό τόν Κασσανδρινό ὅτι μέ τὰ καράβια του καί δύο σκοπελίτικα κατέστρεψε τοὺς χωρικούς σηκώνοντας τό σιτάρι τους³².

Ὡς πρὸς τόν Ταμπακόπουλο νομίζω ὅτι τό ἐπίθετό του ἔχει σχέση μέ τόν ἀρματολό Νίκο Ταμπάκη (1780-1816), ἕναν ἀπό τοὺς διαδόχους του φημισμένου καταδρομέα καί ἀρματολοῦ Νίκου Τσάρα. Ὁ Ταμπάκης αὐτός μετὰ τόν θάνατο τοῦ Νίκου Τσάρα πῆρε τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ ἀρματολικιοῦ του γύρω στά 1830, δηλαδή μετὰ τό τέλος τῆς Ἐπαναστάσεως, καί Ὁ Γούλας Δράσκας (1790-1826) τό δυτικό. Ὁ Ταμπάκης εἶχε γιό τόν Πούλιο³³, ἐπομένως τό ἐπίθετο Ταμπακόπουλος τῆς Δώρας d'Istria εἶναι συγχώνευση τοῦ Ταμπάκης+Πούλιος. Συμπερασματικά λοιπόν ἀπό τό ἔργο πληροφοροῦμαστε ὅτι ἀπό τοὺς Μακεδόνες ἀρχηγούς πού κατέβηκαν στή Νότια Ἑλλάδα, γιά ν' ἀγωνιστοῦν μέ τοὺς συμπατριῶτες τους γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς κοινῆς πατρίδας ἦταν, ἐκτός ἀπὸ τόν Καρατάσο καί τοὺς ἄλλους γνωστούς, ὁ Ἀγγελος Βασιλικός καί ὁ γιός τοῦ Νίκου Ταμπάκη, ὁ Πούλιος Ταμπάκης ἢ Ταμπακόπουλος, ἄγνωστος ὡς σήμερα, ὅσο γνωρίζω.

Καί ἡ Ρουμανίδα πριγκίπισσα Δώρα, ἐνθουσιασμένη ἀπὸ τήν προσφορά τῶν Μακεδόνων στὸν πανελλήνιον ἀγώνα τοῦ 1821 γράφει τά ἑξῆς ἀξιολογημένα πού ὑπογραμμίζουν τήν ἐθνικὴ ἐνότητα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς: «Νικημένη στὸ ἔδαφός της ἡ Μακεδονία ἔδωσε στὸν ἐθνικὸ στρατὸ πολλοὺς δραστήριους πολεμιστές. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω τὸν Καρατάσο, πού ἔλαβε ἕνα τόσο σημαντικό μέρος στὸν πόλεμο τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ὡς πρὸς τὸν Στέργιο, ὅπως ὁ πατέρας του, ἔτσι κι αὐτός, εἶχε τὴν τιμὴ νά χύσει ὅλο τό αἷμα του γιά τὴν Ἑλλάδα. Ἄν καί ἡ μακεδονικὴ ἐξέγερση δέν πέτυχε τὸν σκοπὸ της, ἄφησε μολαταῦτα στοὺς Ἕλληνες ἀφθαρτες καί πολῦτιμες ἀναμνήσεις. Κανεῖς ἀπὸ αὐτοὺς δέν θά μπορούσε νά ξεχάσει ὅτι ἡ πατρίδα τοῦ νικητῆ τῆς Ἀσίας, σέ μιά ὑπέρτατη στιγμή, εἶχε πολέμησει μέ τοὺς ἀπογόνους τῶν Ἀθηναίων, τὰ παιδιά τῆς Θεσσαλίας καί τοὺς στρατιῶτες τῆς Λακεδαιμόνας. Ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα, πού πρὶν ἀπὸ τόσα χρόνια εἶχε συντριβεῖ, εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἐνδοξά στά πεδία τῆς μάχης. Ἡ Μακεδονία

32. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἑμμανουήλ Παπᾶς, «Ἀρχηγὸς καί Ὑπερασπιστὴς τῆς Μακεδονίας», *Ἡ ἱστορία καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του*, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 38, 72-74.

33. Νικ. Κασομούλη, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικῆς τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων (1821-1833)*, Ἀθῆναι 1939, τ. 1, σσ. 10, 64.

καί ἡ Ἥπειρος δέν εἶχαν διαβεβαιώσει μέ τόν πιό ἐκφραστικό τρόπο, ὅτι ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀποτινάξουν τόν ζυγό τῆς βαρβαρότητας, καί νά ξαναγίνουν ἐπαρχίες ἐλληνικές, ὅπως στήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί τοῦ Πύρρου;»³⁴.

ΑΠΟΣΤ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

SUMMARY

Ap. E. Vakalopoulos, *Chronicle of Princess Dora d'Istria in 1863 on Macedonia and its revolution in 1821*.

Known in the literary circles of Europe under the pseudonym Dora d'Istria, Princess Helen Gika Koltsof Mavalsky (1828-1868), niece of the Vlachia sovereign Alexander Gikas (1834-1842), had an extensive helleno-centric education her teacher being the celebrated Greek scholar Gr. Papadopoulos who also served as her guide in a tour in Peloponnese and Roumeli which lasted two months starting on 6/18 July 1860.

Her guide, born in Thessaloniki in 1819, gave her interesting information about enslaved Macedonia especially Western and Central Macedonia and in particular Naoussa (regions which it appears she hadn't visited previously), about its folklore, the local dress, the inhabitants' adventures during the 1821 revolution, as well as the revolutionary movement in Chalkidiki. Talking about Naoussa and its women she finds the opportunity to include in her narrative a charming account of a girl, Anthi, 10 years old and her brother, Stergios, 15 years old.

34. Dora d'Istria, *ἔ.ἀ.*, τ. 1, σ. 246.